

КЛИНКОВА ЗБРОЯ СКІФСЬКОГО ТИПУ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

У статті подано географічний аналіз розповсюдження мечів й кинджалів скіфського часу в ареалі компактного проживання скіфоїдного землеробського населення лісостепової смуги Північного Причорномор'я.

Ключові слова: меч, кинджал, скіфський час, Лісостеп, просторовий аналіз.

На той факт, що клинкова зброя скіфського типу, як і решта кочівницьких елементів, отримала найширше поширення у середовищі землеробських племен здавна звернули увагу. Це стосується не тільки окремих знахідок зброї, котрі ми можемо зустріти аж до Полісся. На лісостепових пам'ятках фіксуються свідчення всеосяжного проникнення скіфських елементів у побут місцевого населення.

Практику географічного аналізу поширення скіфської клинкової зброї започатковано фахівцями з археології Кавказу. Маршрути передньоазійських походів були простежені Є.І. Крупновим з урахуванням письмових свідчень, фіксації кочівницьких поховань та випадкових знахідок [Крупнов, 1954, с. 186; 1960, с. 56—66]. Втім, комплексний аналіз знахідок без контексту відбувся лише після впровадження картографічних методів в археологію.

З початку XXI сторіччя дослідники звертають все більшу увагу на інтерпретаційні можливості зброї. Ю.В. Болтрик та О.Є. Фіалко пояснили знахідку кинджалу з берми над ровом Трахтемирівського городища як втрату під час можливого нападу. Окресливши аналогії до цього виробу, дослідники припускали, що низка подібних екземплярів з Лівобережжя може маркувати шлях військової інвазії кочовиків на захід [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 83].

© О.В. ШЕЛЕХАНЬ, 2016

У наступній роботі з цієї теми випадкові знахідки архаїчних кинджалів пов'язувались зі шляхом між чорноморським та балтійським басейнами. У зв'язку з цим припускалось, що Трахтемирівське городище з одного боку і поселення Віцина з іншого, були знищені внаслідок військових акцій одного періоду [Болтрик, 2011, с. 398, 399].

Л.І. Бабенко, досліджуючи низку архаїчних кинджалів, висловився менш упевнено щодо їх інтерпретації. Але також припускав, що випадкові знахідки Лівобережжя та Правобережжя певним чином пов'язані та осіли унаслідок схожих подій [Бабенко, 2009, с. 279].

У одній з наших робіт ми проаналізували дане припущення і дійшли висновку, що із двох запропонованих дослідниками напрямків, найбільш ймовірним видається проникнення кочовиків на Правобережжя з теренів Терасового Лісостепу [Шелехань, 2013, с. 136].

І.В. Бруяко, змальовуючи скіфську присутність у Дністро-Карпатських землях за доби архаїки, відзначав майже повну відсутність поховальних комплексів. Натомість дослідник запропонував заповнити лакуну за рахунок випадкових знахідок, серед яких найпершу увагу присвятив мечам та кинджалам. На його думку, їх наявність свідчить про безпосередню присутність номадів у регіоні [Бруяко, 2005, с. 153].

Географічний розподіл випадкових знахідок, на думку О.Н. Ворошилова, свідчить про маркування маршрутів, пов'язаних із освоєнням Лісостепу [Ворошилов, 2007, с. 155; 2008, с. 96]. Проте в іншій роботі, автор висунув думку про те, що вони могли лишатись від олтарів Ареса [Ворошилов, 2011, с. 167]. Слід відзначити, що раніше подібну думку висловлювали Т.В. Са-

Розподіл знахідок клинкової зброї по періодах та локальним варіантам скіфоїдної культури Лісостепу

Регіон	РСК	ССК	ПСК	Невизначена дата	Р а з о м
Дністер	5	1	—	—	6
Буг	1	2	2	—	5
Дніпро	47	55	22	9	133
Терасовий Лісостеп	3	7	5	—	15
Сула-Псел	9	7	10	1	27
Ворскла	21	14	8	2	38
Дінець	6	6	6	—	18
Дон	12	18	28	—	58
Сейм	7	6	2	—	15
Полісся	—	5	2	—	7
Р а з о м враховано у географічному розподілі	111	121	85	12	327
Р а з о м відомо	120	135	87	13	354

рапулкіна [2005, с. 162] та Ю.Д. Разуваєв [2011, с. 242—243]. Втім належної підтримки, як і аргументації, вона не отримала [Березуцький, 2012, с. 181; Топал, Бруяко, 2012, с. 142].

У зв'язку із зазначеною проблемою, автором цієї роботи була підготовлена низка статей. Зокрема, були розглянуті знахідки у басейні Сіверського Дінця. Оскільки їх більшість тяжіє до вододілу Дінця та Дніпра, це пов'язувалось із суходільним шляхом сполучення [Шелехань, 2012, с. 329]. У розгорнутому варіанті статті розгляду були піддані випадкові знахідки з Дніпровського Лівобережжя. Додатково було простежено тяжіння низки екземплярів не тільки до вододілів, а й до переправ [Билинський, Шелехань, 2014, с. 179].

Окрему увагу було присвячено випадковим знахідкам з північно-східної околиці Лісостепу — Посейм'я. Показано, що як і на Подонні, вони фіксуються раніше, ніж пам'ятки землеробського населення. Разом з тим, розташування частини знахідок на межі ареалів осілости, призвело до висновку, що вони були залишені кочовиками на комунікаціях між племенами Подоння та Дніпровського Лівобережжя [Билинський, Шелехань, 2015, с. 89].

Цікавий досвід міждисциплінарного дослідження клинкової зброї проведено колективом авторів на чолі з В.Б. Ковалевською. Дослідники порівняли поширення мечів та кинджалів з генофондом давніх кочовиків, розбивши їх на різні типологічні та хронологічні групи. В результаті було окреслено осередки та вектори міграцій, серед яких Кавказ посів місце вихідного ареалу. Також, підкреслено насиченість знахідками вододільних теренів, пов'язаних з меридіональними шляхами. Розповсюдження зброї дослідники пов'язували не з абстрактними

впливами, а безпосередньо з просуваннями номадів [Ковалевская, Морозова, Рычкова, 2014, с. 152].

Тож думка про те, що кочовики так чи інакше доклали руку до поширення скіфської зброї у смузі Лісостепу Східної Європи, присутня у працях багатьох дослідників. З метою отримання цілісної картини цього процесу, у запропонованій роботі проаналізовано географічне поширення мечів та кинджалів на тлі ареалів компактного проживання скіфоїдного землеробського населення.

Сьогодні географічне положення встановлене лише для 327 відомих знахідок. Крім того, походження низки екземплярів визначалось у занадто широких межах (область, губернія, тощо), що дозволяє залучити їх до статистики розподілу по регіонам (таблиця), але нанесення на карту втрачає сенс.

Низку депаспортизованих екземплярів також не було враховано, оскільки данні про їх місцезнаходження досить розмиті. Виключення зроблено лише для окремих знахідок, зафіксованих на віддалі від основних скупчень пам'яток (Білоцерківський музей, Дубенський, Тимський, Щигровський р-ни). Адже вони можуть хоча б приблизно позначати периферію поширення скіфської зброї. Тому на запропонованих ілюстраціях загалом позначено пункти, звідки походить 318 екземплярів скіфської клинкової зброї.

Розміщення лісостепових поховань з архаїчними клинками (рис. 1) має певні закономірності. Перші зразки з'являються на Правобережжі, і там вони кількісно домінують протягом ранньоскіфського часу. Вже у VII ст. до н. е. основними осередками осідання архаїчних мечів та кинджалів були Кавказ та Правобережний Лісостеп. Незабаром вони поширюються на Лівобережжя. Примітно, що в басейні Сули та Дінця поховання зі зброєю скіфського типу можуть бути датовані раніше, ніж поселенські пам'ятки.

Зауважимо, поширення клинкової зброї скіфського типу тісно пов'язане з розповсюдженням скіфської вузди. Остання демонструє той же принцип розповсюдження за часів архаїки (див.: [Могілов, 2008, с. 101, 104, Махортих, 2014, с. 219]). Спочатку на Правобережжі з'являються перші нечисельні знахідки скіфського типу безпосередньо у середовищі осілих племен. Невдовзі вони охоплюють терени від Дністра до Ворскли. І згодом, після яскравого періоду розквіту, архаїчний набір змінюється новими типами.

Примітно, що найперші (Яснозір'я, Медвин) та найбільш пізні архаїчні поховання (Райгород) з клинковою зброєю на території Лісостепу фіксуються на Дніпровському Правобережжі. Це може пояснюватись тісним зв'язком кочовиків архаїчного часу з подніпровським населенням.

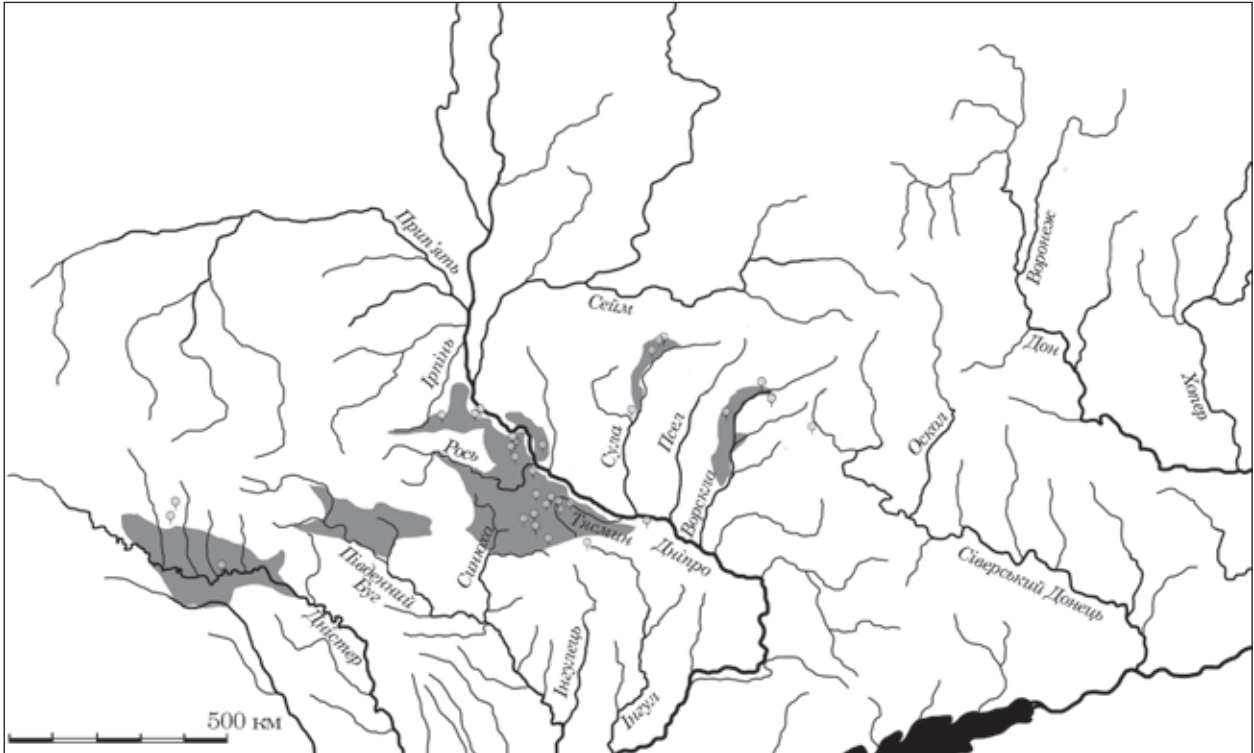

Рис. 1. Карта поширення знахідок клинкової зброї в лісостепу раньоскіфського часу з поховальних комплексів. Тут і далі: сірою заливкою показано ареали компактного проживання землеробського населення

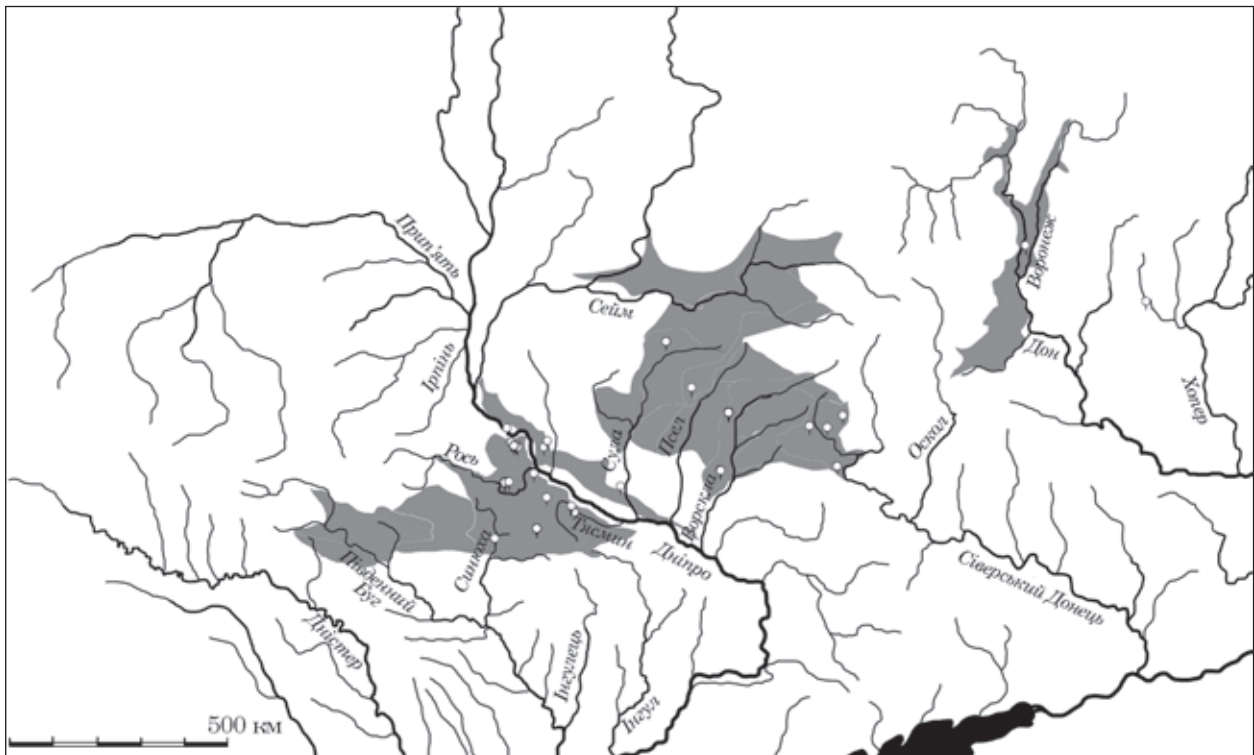

Рис. 2. Карта поширення знахідок клинкової зброї в лісостепу середньоскіфського часу з поховальних комплексів

Привертає увагу концентрація архаїчних поховань зі зброєю навколо таких крупних городищ як Трахтемирівське та Більське. При чому на Лівобережжі знахідки клинкової зброї фіксуються дещо раніше, ніж саме укріплен-

ня — наприклад у околицях Басівського та Люботинського городищ.

За середньоскіфського часу (рис. 2) відбувається низка змін у розміщенні поховань з клинковою зброєю. Найперше, що впадає в око — майже

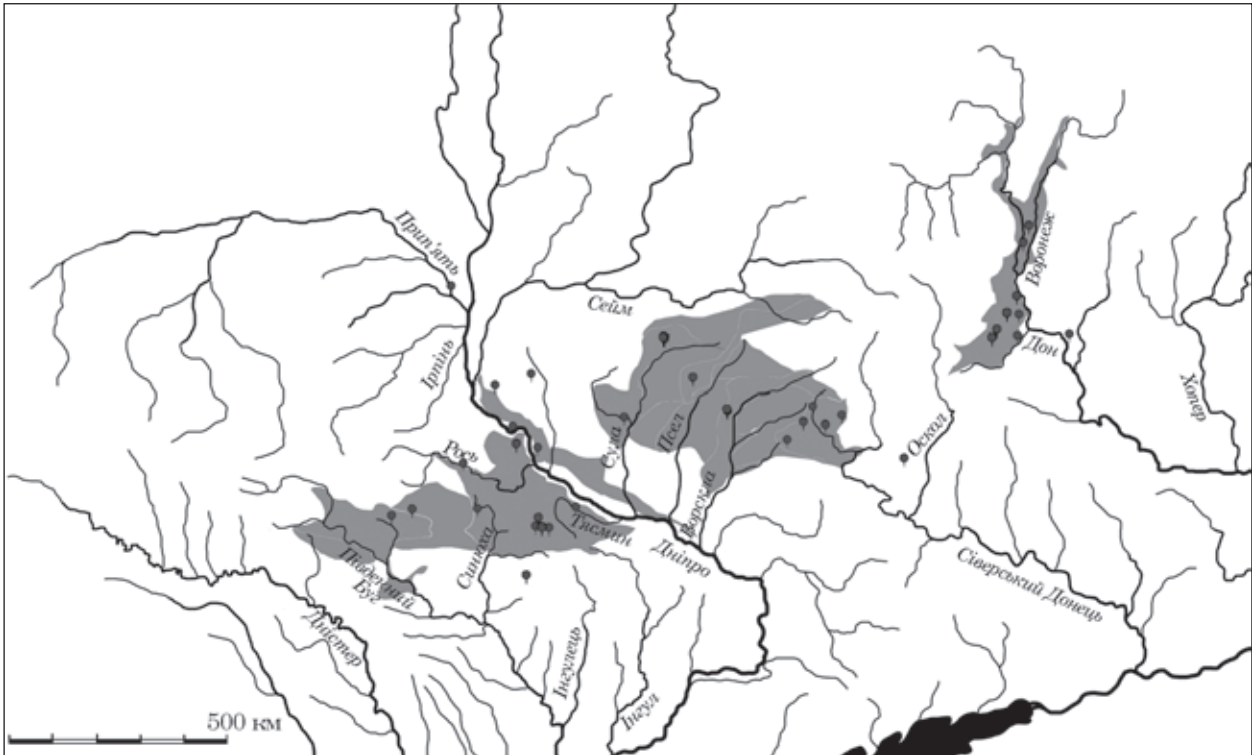

Рис. 3. Карта поширення знахідок клинкової зброї в лісостепу пізньоскіфського часу з поховальних комплексів

повна відсутність знахідок на Подніпров'ї, що віддзеркалює загальні уявлення про цей регіон, як про такий, що був заселений лише протягом доби архаїки [Мозолевський, 2005, с. 35].

У Подніпров'ї поховання з мечами та кинджалами класичних типів фіксуються з межі VI—V ст. до н. е. (Журавка, к. 401). При чому вони концентруються у тих же осередках, що й архаїчні — у пониззі Росі та на Тясминській луці. Єдиною відмінністю є лише більша доцентровість пунктів: зникають знахідки з «білоцерківського степу», а решта знахідок у більшій мірі тяжіє до Дніпра.

Простежена ситуація характерна і для Лівобережжя — поховання гуртуються навколо поселенських центрів місцевих землеробів. Особливо це стосується некрополів Більського городища, де сконцентровано найбільшу кількість знахідок мечів й кинджалів. Це не є дивно, враховуючи його центральне положення у регіоні [Шрамко 1987, с. 23, 24].

Починаючи з кінця V ст. до н. е. спостерігається більша кластеризація знахідок: окрім зменшення їх кількості, вони більш розірвані у просторі (рис. 3). Вирізняються компактні групи точок на півдні Середнього Подніпров'я (Осітняжка, Капітанівка). Також продовжують функціонувати могильники біля крупних лівобережних городищ, таких як Басівка та Більськ. Високою концентрацією зброї у похованнях вирізняється Подоння¹. Поховання сіверсько-

ницької знаті з коштовною зброєю — це Старий Мерчик, к. 3 та к. 11, зведені поблизу Доно-Донецького вододілу, що напевно вказує на прагнення верхівки контролювати суходільні шляхи сполучення [Бессонова, 1998, с. 57].

Наступна важлива обставина, що впадає в око — це часткова розбіжність ареалів екземплярів з поховальних комплексів та безконтекстних знахідок. Перші за невеликим виключенням вписуються в рамки локальних варіантів лісостепової скіфоїдної культури. Хоча навколо осередків компактного проживання землеробів можна окреслити своєрідний «шлейф» з окремих розпорощених поховань з клинковою зброєю. Так, дещо осібно розташовуються поховання на лісостеповому південному порубіжжі — Петрівка, к. 4. п. 2, Литий курган, Бурти, Волоська Балаклійка, Володимирівка, Абрамівка. Напевно, що їх можна пов'язати не стільки з лісостеповими осередками, як і з північностеповою групою пам'яток, за В.С. Ольховським. Нагадаємо, що дослідник підкреслював нерегулярний характер та окремішність граничних поховань [Ольховський, 1991, с. 167—172]. Пам'ятки південної периферії Лісостепу також пов'язуються із транзит-

мізерна кількість знахідок мечів та кинджалів на Побужжі з оглядом на знахідки інших престижних категорій озброєння [Черненко, Безсонова, 1989, с. 17; Болтрик, 2011, с. 402]. Втім, що стосується Подніпров'я та Подоння, можемо бути впевнені, що кількість здобутих знахідок об'єктивно вказує на принципи їх розміщення.

1. Слід відзначити певну умовність висновків з оглядом на обмеженість джерельної бази. Зокрема дивує

ною територією та нестабільною присутністю населення [Болтрик, 2000, рис. 1; Гречко, Шелехань, 2012, с. 98].

З іншого боку, на північному кордоні Лісостепу спостерігається проникнення скіфської зброї у лісову зону. Зокрема, найпівнічнішою знахідкою є кинджал з кургану біля Ладжичів в усті Прип'яті. Хоча, на жаль, стосовно нього практично не збереглося інформації. Натомість, на цій же широті фіксується знахідка скіфського кинджалу у милоградському похованні [Петровська, 1971, с. 14].

У свою чергу, знахідки без археологічного контексту зафіксовані на дещо ширшій території. Але слід зауважити, що далеко не всі вони були втрачені за випадкових обставин. У літературі часто можна зустріти приклади залучення до кола випадкових знахідок екземпляри, здобуті під час земляних господарських робіт. Хоча, очевидно, що у даному випадку той чи інший кинджал може походити зі зруйнованого поховання. Тому таким чином випадковими є лише умови потрапляння артефакту до рук науковців. У той же час, обставини його осідання обумовлені цілеспрямованим ритуалом поховання.

Зокрема, можна згадати кинджал, знайдений на оранці на передградді Сухоносівського городища, який напевно пов'язаний з культурними нашарування цієї пам'ятки [Кулатова, 1995, с. 175]. Кинджал з Шушвалівки знайдено у розмиві кургану на березі Кременчуцького водосховища [Кулатова, 1995, с. 176]. Кинджал з Кірового було знайдено при спорудженні погребу разом з фрагментами кісток та ліпного посуду, втім у публікації його названо випадковою знахідкою [Супруненко, 2002, с. 247, 248]. Фрагмент біметалевого меча було зафіксовано у розмиві поселення доби бронзи — раннього залізного віку біля смт Градизьк, а кинджал з Буртів походить зі зруйнованого кургану [Кулатова, Супруненко, 2004, с. 146, 147].

Показовим прикладом у даному відношенні є фрагментований меч, знайдений у 1957 р. на Жаботинському поселенні. Його було виявлено навесні, на оранці у північно-західній частині поселення разом із залізними вудилами. Ознайомлення з цим екземпляром вказує на те, що він постраждав вже від дії плуга. Так, одна з пластин перехрестя відбита, а клинок, який зберіг металеву серцевину, зламаний навпіл. Без сумніву, якби на цій ділянці не було проведено подальших досліджень, то дана знахідка також могла б увійти у літературу як випадкова, з усіма наступними висновками. Втім, розкопки, здійснені вже восени того ж року, дозволили виявити на цій ділянці фрагменти скелета, що призвело авторів дослідження до думки про належність меча до зруйнованого ґрунтового поховання [Покровская, 1957/11, с. 2].

Тож, на нашу думку ціла низка «випадкових знахідок», котрі походять із Середнього

Подніпров'я, найбільш заселеного регіону за скіфську добу, не можна вважати випадковими (у розумінні знайдених поза комплексом). Маємо на увазі чисельні екземпляри, що походять зі збірок О.О. Бобринського, С.А. Мазаракі, Б. І. та В.М. Ханенків, В. Хвойка та інших. Адже не секрет, що наповнення аматорських колекцій проводилось за рахунок масових курганних розкопок. При чому масштабність робіт мала зворотну пропорцію з рівнем дослідження. Крім того відомі приклади купівлі артефактів у селян, котрі також видобували її шляхом грабінницьких розкопів. Тому не можна ставити в один ряд «випадкові» знахідки з ареалів компактного розміщення поховальних пам'яток та екземпляри, що дійсно виявлені поза межами розселення племен скіфського часу, зокрема з лівобережжя Середнього Дону, Доно-Донецького вододілу, тощо.

Тому не є доцільним називати випадковими знахідки, походження яких не можна верифікувати. Це стосується як депаспортизованих артефактів з музейних зібрань, так і тих, що походять з приватних колекцій. Адже наповнення і перших і других відбувалось у різний спосіб. Тому в цьому разі знову випадковим є лише виявлення та залучення знахідки до наукового обігу, тоді як її історичний контекст залишається невідомим. Тому пропонуємо в цілому іменувати подібні екземпляри знахідками без археологічного контексту¹. Таке визначення вповні характеризує походження названих екземплярів і не зобов'язує до непевних узагальнень.

Таким чином, обмеживши умови аналізу для знахідок без археологічного контексту, звернемо увагу лише на ті екземпляри, що походять з поза меж компактного заселення лісостепових теренів. За часів архаїки привертають увагу передусім знахідки, пов'язані з басейном Дону (рис. 4). Зазначалось, що вказана територія, на котрій не відомі пам'ятки осілості, подекуди мала степовий ландшафт. Погоджуючись з думкою дослідників, можна вбачати у цих знахідках сліди меридіональних сезонних міграцій. Додатковим аргументом на користь цього припущення є те, що частина знахідок чітко фіксується набагато раніше, ніж поява поселенських пам'яток [Медведев, 1999, с. 51—52; Ворошилов, 2007, с. 155].

Напевно, що наведене спостереження буде справедливе і для Дніпровського Лівобережжя. Адже ця територія значною мірою розчленована степовими язяками, простягнутими далеко на північ [Бессонова, 2000, с. 121, 126]. Тут низка безконтекстних екземплярів зафіксова-

1. Зазначимо, подібне визначення вживали О.В. Симоненко по відношенню до знахідок зброї [Симоненко, 2010, с. 9] та Ю.Б. Полідович стосовно архаїчних скіфських бутеролей з музейних зібрань [Полідович, 2014, с. 114].

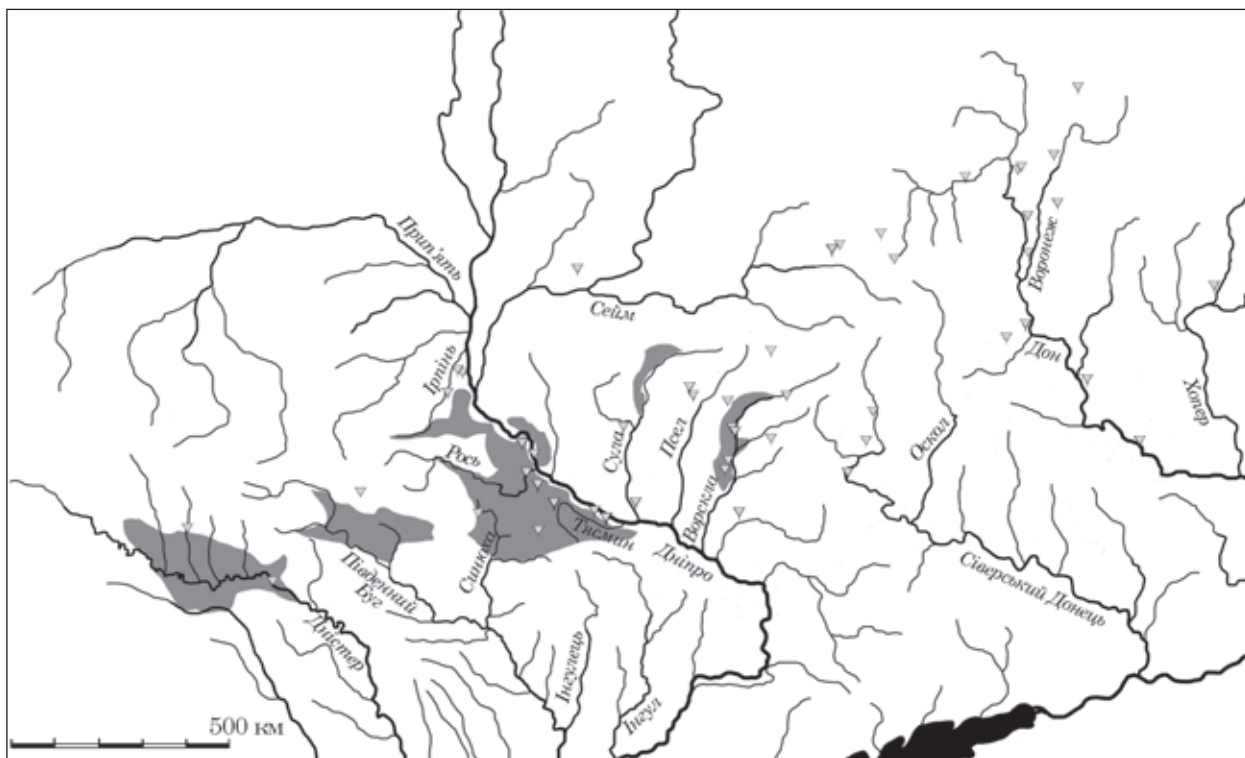

Рис. 4. Карта поширення знахідок клинкової зброї в лісостепу раньоскіфського часу без археологічного контексту

на між Доном, Сеймом та Сіверським Дінцем [Білінський, Шелехань, с. 89]. Враховуючи те, що заселення цих теренів відбувається лише у середині VI ст. до н. е. (рис. 5), їх ми теж впевнено можемо пов'язати з діяльністю номадів, скоріш з все, зі слідами маршрутів сезонних кочувань.

Зазначимо, Н.А. Гаврилюк заперечує можливість ведення кочового та напівкочового господарства у лісостеповій зоні через складний ландшафт [Гаврилюк, 1995, с. 71]. Хоча згідно думки більшості дослідників, розчленованість ресурсної зони на різноманітні ареали із варіативною флорою та рівнем зволоження в цілому сприяють цілорічному веденню скотарського господарства [Бессонова, 2000, с. 118, 119].

Низка історичних та етнографічних свідчень про систему поперемінного користування літниками та зимівниками була зібрана О.Д. Таировим. Згідно даним автора, номади могли кочувати протягом року різними, переважно меридіональними маршрутами щоб не переобтяжувати пасовиська і лише у певні сезони перетинатись в одному місці [Таиров, 2003, с. 161, 162; 2007, с. 106, 107]. Цілком ймовірно, що подібні зустрічі не завжди мали мирний характер і сліди таких зіткнень фіксуються за окремими знахідками зброї. При цьому дослідник звертає увагу на тенденцію влаштувати зимівники у південній частині Степу, переважно у вологих низинах, а літники — на півночі регіону [Таиров, 2007, с. 87—89; 94—101].

Також привертають увагу безконтекстні знахідки у вологих низинах заплави Дніпра. Судячи з усього, їх також можна пов'язати зі слідами життєдіяльності номадів, адже луки вважаються найкращими пасовиськами для худоби [Бессонова, 2000, с. 117—120; Гречко, Шелехань, 2012, с. 15, 16]. Прагнення кочовиків до влаштування зимівників у заплавах низинних теренах неодноразово відмічалось як у письмових джерелах античних авторів, так і у сучасних дослідженнях (див., напр.: [Хазанов, 1975, с. 12, 13]). На користь цього зокрема свідчить пасаж Геродота у описі Борисфену і згадка про те, що найкращі пасовиська Великого Лугу належали найпотужнішому скіфському угрупованню [Herod., IV, 53]. Останнім часом можливість сезонних міграцій підтверджено результатами ізотопного аналізу, згідно яких простежується різний раціон харчування кочових отар взимку та влітку [Шишлина, 2015, с. 182; Makarewicz, 2015, р. 1]. Тож, судячи з наявних свідчень, у безконтекстних знахідках дніпровської заплави можна вбачати сліди зіткнень за пасовиська [Гаврилюк, 2005, с. 90—95].

Ймовірно ці особливості природокористування обумовлені поведінкою диких тварин, адже зазначається практика диких копитних рятуватись від несприятливих зимових умов у заплавах [Таиров, 2007, с. 87—89; 94—101]. Але, повторимо, не слід забувати і те, що частина знахідок зброї цілком ймовірно може походити зі зруйнованих поховань.

Безконтекстні знахідки середньо- та пізньоскіфського часу в цілому повторюють географічний

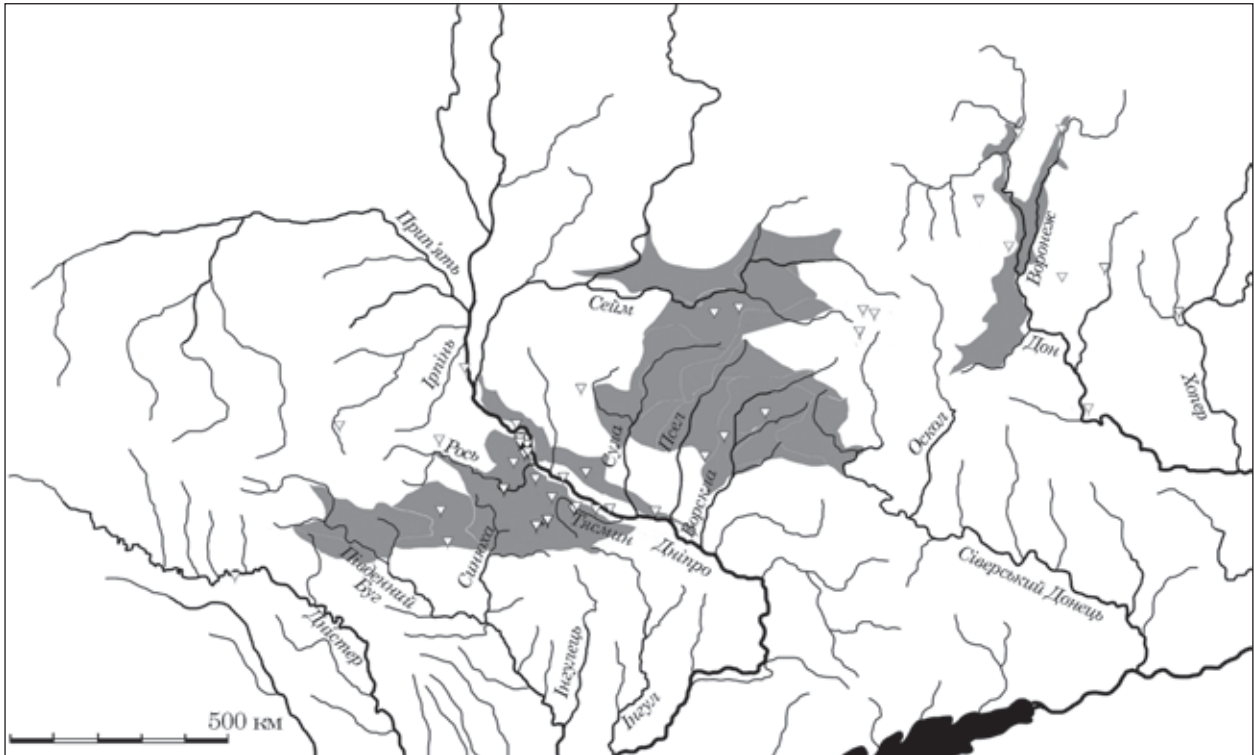

Рис. 5. Карта поширення знахідок клинкової зброї в лісостепу середньоскіфського часу без археологічного контексту

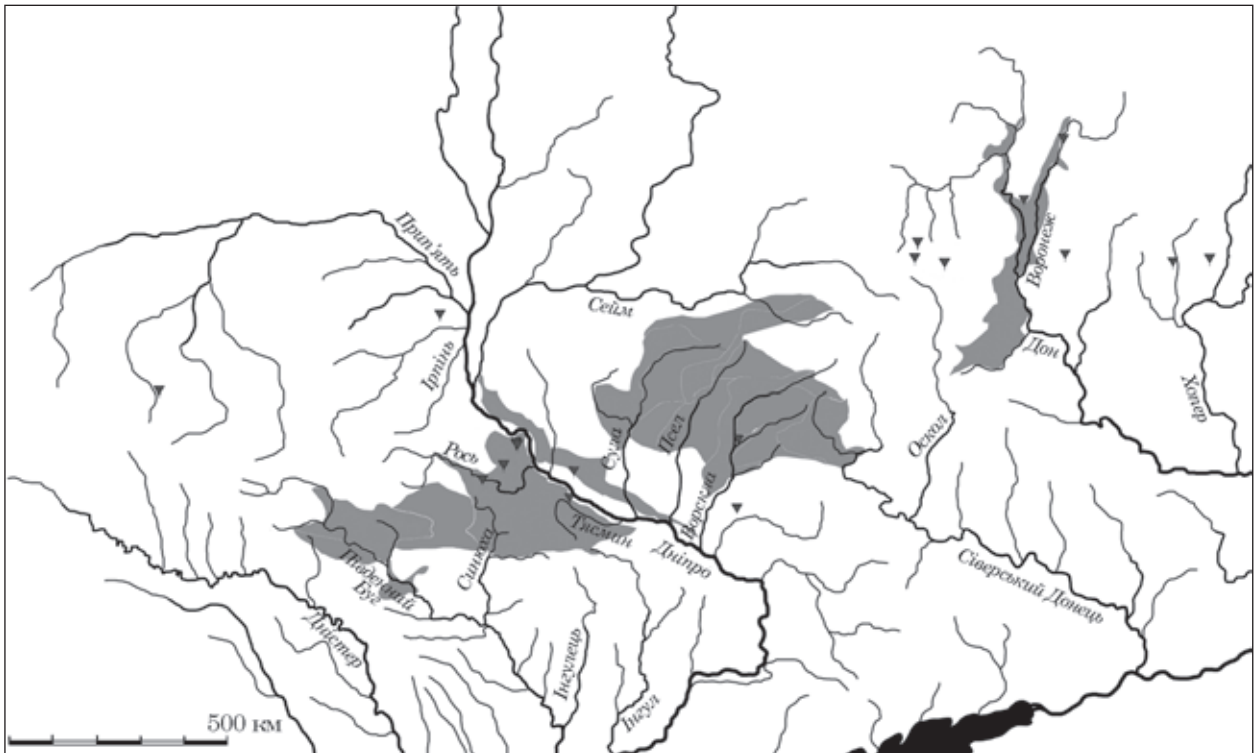

Рис. 6. Карта поширення знахідок клинкової зброї в лісостепу пізньоскіфського часу без археологічного контексту

розподіл доби архаїки (рис. 5; 6). Основний масив пунктів припадає на Середнє Подніпров'я, що ми пояснюємо наслідком безсистемних розкопок. Окрім того, низка знахідок фіксується на терасовому Лісостепу, Доно-Донецькому вододілі та Донському Лівобережжі. Тобто, як

було оговорено вище, їх ми теж можемо вважати пов'язаними з меридіональними шляхами кочування.

Привертає увагу те, що знахідки з терасового Лісостепу фіксуються практично впритул до Середньодніпровських [Фиалко, 1994, рис. 1].

Крім того, низка екземплярів з Дніпровського Правобережжя також знайдена у низинних заплавах ландшафтах (Оболонь, Яснозір'я, Вітове). Це може свідчити про певну спорідненість племен, що населяли обидва береги Дніпра та їх тяжіння до однієї екологічної ніші низинних пасовиськ [Гаврилук, 1997, с. 40]. Додатково на користь цього припущення свідчить те, що Дніпро не був нездоланною водною перепорою [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 84].

На Подонні у більшій мірі проявляється розбіжність у поширенні поховальних та випадкових знахідок клинкової зброї. Поховання зі зброєю не виходять за межі ареалу середньодонської групи — вони сконцентровані між Доном та Воронежем, а також у басейнах правих припливів Дона — Девиці, Потудані та Тихої Сосни. У той же час знахідки без контексту поширені незрівнянно ширше: від верхів'їв Дона до його злиття з Хопром, фактично заходячи у лісову та степову зону. Крім того, у межиріччі Дона та Хопра, де поселенські пам'ятки практично не відомі, на рівнинному ландшафті розпорошено чисельні випадкові знахідки¹. На дану обставину неодноразово звертали увагу дослідники і пояснювали її результатом діяльності мобільних груп кочовиків [Медведев, 1999, с. 51, 52; Ворошилов, 2007, с. 155].

Поширення скіфської зброї на південній околиці Полісся теж може пов'язуватись зі слідами діяльності безпосередньо кочовиків. Адже цей регіон поєднує кілька стратегічних інтересів. Це поклади болотяної руди та концентрація зимових кормів у болотистих місцевостях. Крім того на межі лісу та Лісостепу пролягав вектор широтних сухопутних трас, котрій маркують крупні вершницькі могильники [Болтрик, Фіалко, 1995, с. 40; Бессонова, 2000, с. 120, 121]. Подібна ситуація була простежена і в Заураллі, де кочовики, прагнучі контролювати поклади міді, також могли сягати на півночі до лісової зони [Таиров, 2007, с. 126, 127; 2013, с. 114—116].

Отже, підбиваючи підсумок географічного розподілу мечів та кинджалів у Лісостепу, підсумуємо основні положення. Характер їх розташування вказує на те, що носіями клинкової зброї могли бути передусім номади. На користь цього свідчать наступні спостереження. Вихідним регіоном для архаїчних типів зброї вважається Кавказ, а за часів передньозазійських походів найбільш ймовірними медіаторами між ним та українським Лісостепом були саме скіфи [Скорий, 1990, с. 89; Фіалко, Болтрик, 2003, с. 76; Khazanov, 2013, р. 187].

1. Слід зазначити, що низка різночасових випадкових знахідок тягнеться аж до Волги та Уралу. Втім тут врахована лише лісостепова смуга до Хопра, яка вважається догичною до середньодонських пам'яток [Медведев, 1999, с. 5].

Нерівномірність у розташуванні знахідок з Правобережжя (включно з Ворсклою) та Дніпро-Донському регіону виявляється у тому, що у першому випадку найбільш ранні зразки фіксуються безпосередньо у середовищі місцевих землеробів, то у другому — архаїчні мечі й кинджали (як з поховань, так і безконтекстні) з'являються на теренах, котрі будуть заселені дещо пізніше. Можливо заселення лівобережного простору землеробами проходило вже після того, як його опанували кочовики і під егідою останніх.

Надалі, за доби скіфської класики, воїнські поховання в абсолютній більшості тяжіють до вже ustalених центрів осілості, що є цілком природним для кочового суспільства [Khazanov, 2015, р. 376]. В цілому ж розташування дружинних курганів скіфського часу корелюється зі стратегічними територіями, пов'язаними з суходільними комунікаціями, виробничими (передусім металургійними) центрами тощо [Бессонова, 1999, с. 151].

Таким чином, відносини кочовиків та землеробів на усіх етапах існування скіфської культури вкладаються у завойовницьку схему, згідно котрій племена з різним господарським типом проживають на одній території, а експлуатація підлеглого населення відбувається за рахунок регулярних визисків [Крадин, 1989, с. 22; 2003, с. 141]. Наведені особливості поширення клинкової зброї у повній мірі ілюструють такий соціальний уклад.

Бабенко Л.И. Находки скифских кинжалов на Харьковщине // Эпоха раннего железа. — Київ, Полтава, 2009. — С. 19—29.

Березуцкий В.Д., Золотарев П.М. Кинжал скифского времени из с. Шубное Острогожского р-на // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2012. — С. 178—182.

Бессонова С.С. Дружинные курганы в Украинской лесостепи скифского времени // Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь. — СПб., 1998. — С. 57—58.

Бессонова С.С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 148—160.

Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 116—131.

Билинский О., Шелехань А. Случайные находки мечей и кинжалов скифского времени на Днепровском Левобережье // Археологічні та лінгвістичні дослідження. — К., 2014. — С. 170—185.

Білинський О.О., Шелехань О.В. Клинкова зброя скіфського часу з Посейм'я // Магістеріум. — 2015. — Вип. 60. — С. 82—91.

Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа // Древности. — 1995. — С. 40—43.

Болтрик Ю.В. Основной погребальный путь Ольвии в Днепровское лесостепное правобережье // РА. — 2000. — № 1. — С. 121—130.

Болтрик Ю. Траси торгівельних шляхів Понтійсько-Балтійського межимор'я, як напрями марш-

- путів експансії скифів // *Miedzy Balyukiem a Morzem Czarnym. Szlaki miedzymorza IV—I tys. Przed Chr.* — Poznań, 2011. — С. 397—405.
- Бруяко И.В.* Ранние кочевники в Европе. — Кишинев, 2005. — 358 с.
- Ворошилов А.Н.* Биметаллические мечи скифского времени из междуречья Дона и Волги // *РА.* — 2007. — № 3. — С. 150—157.
- Ворошилов А.Н.* Случайные находки архаических акинаков как источник по истории лесостепного Подонья в раннескифскую эпоху // Случайные находки: хронология, атрибутация, историко-культурный контекст. — СПб., 2008. — С. 91—96.
- Ворошилов А.Н.* Акинаки келермесского типа в Донской Лесостепи // Восточноевропейские древности скифской эпохи. — Воронеж, 2011. — С. 156—168.
- Гаврилюк Н.А.* Скотоводство степной Скифии. — К., 1995. — 141 с.
- Гаврилюк Н.А.* Еколого-економічний аспект історії степової Скіфії // *Археологія.* — 1997. — № 1. — С. 37—46.
- Гаврилюк Н.А.* Природные ресурсы и археологические памятники как основа для реконструкции системы жизнедеятельности в степной Скифии // Социальная структура ранних кочевников Евразии. — Иркутск, 2005. — С. 88—106.
- Гречко Д.С., Шелехань А.В.* Гришковский могильник скифов на Харьковщине. — К., 2012. — 196 с.
- Ковалевская В.Б., Морозова И.Ю., Рычков С.Ю.* Передвижения ранних скифов на основании картографирования акинаков VII—V вв. до н. э. и использование генетических данных // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 141—161.
- Крадин Н.Н.* Кочевая империя как социополитическая система // Проблемы археологии скифо-сибирского мира (социальная структура и общественные отношения). — Кемерово, 1989. — Ч. I. — С. 19—23.
- Крадин Н.Н.* Структура и общественная природа хуннской империи // *ВДИ.* — 2003. — № 4. — С. 137—159.
- Крупинов Е.И.* О походах скифов через Кавказ // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С. 186—194.
- Кулатова И.М.* Кинджал // *ПАЗ.* — 1995. — Вып. 3. — С. 174—175.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б.* Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я // *ССПК.* — 2004. — Т. IX. — С. 143—149.
- Махортых С.В.* Уздечные принадлежности VII—VI вв. до н. э. из скифских памятников украинской лесостепи // Восхождение к вершинам археологии. — Алматы, 2014. — С. 219—230.
- Медведев А.П.* Ранний железный век лесостепного Подонья. — М., 1999. — 160 с.
- Мозолевський Б.М.* Етнічна географія Скіфії. — К., 2005. — 102 с.
- Могилов О.Д.* Спорядження коня скифської доби у Лісостепу Східної Європи. — Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.
- Петровська С.О.* Підгірцевські пам'ятки Київського Подніпров'я // *Археологія.* — 1971. — Вып. 2. — С. 9—20.
- Покровська С.Ф.* Звіт за розвідки Жаботинського загіну скифської експедиції 1957 р. / *НА ІА НАН України.* — 1957/11а.
- Полидович Ю.Б.* Изображения свернувшегося хищника в декоре скифских мечей и их ножен // Феномен Бельского городища. — Київ; Полтава, 2014. — С. 112—115.
- Разуваев Ю.Д.* О следах военных столкновений на городищах скифской эпохи в лесостепном Подонье // Древности Восточной Европы: Сб. науч. тр. к 90-летию Б.А. Шрамко. — Харьков, 2011. — С. 235—245.
- Сарапулкіна Т.В.* Мечи скифского типа с территории Белгородской области // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2005. — С. 160—163.
- Симоненко А.В.* Сарматские всадники Северного Причерноморья. — СПб., 2010. — 328 с.
- Скорий С.А.* Курган Переп'ятиха. — К., 1990. — 124 с.
- Супруненко О.Б.* Кинджал скифського часу з-під Полтави // *АВУ 2000—2001 рр.* — К., 2002. — С. 247—249.
- Таиров А.* Кочевники урало-казахстанских степей и Приаралья в VII—VI вв. до н. э. // *ВЧУ.* — 2003. — № 2 (3). — С. 158—173.
- Таиров А.Д.* Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII—VI вв. до н. э. — Челябинск, 2007. — 274 с.
- Таиров А.Д.* Взаимодействие населения степи и лесостепи Южного Зауралья в VI—V веках до нашей эры // Этнические взаимодействия на Южном Урале. — Челябинск 2013, с. 114—132.
- Топал Д.А., Бруяко И.В.* Находки клинкового оружия ранних кочевников из Оргеевского района (Республика Молдова) // *Stratum plus/* — 2012. — № 3. — С. 133—144.
- Фіалко Е.Е.* Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. — К., 1994. — 58 с.
- Фіалко О.С., Болтрик Ю.В.* Напад скифів на Трахтемирівське городище. — К., 2003. — 152 с.
- Хазанов А.М.* Социальная история скифов. — М., 1975. — 343 с.
- Черненко С.В., Безсонова С.С.* Зброя в пам'ятках Східного Поділля скифського часу // Тези доп. сьомої Вінницької обл. краєзнав. конф. — Вінниця, 1989. — С. 17.
- Шелехань О.В.* Випадкові знахідки кинджалів скифського часу у басейні Сіверського Донця як свідчення сухопутних комунікацій // *Древности 2012.* — 2012. — С. 324—321.
- Шелехань А.В.* Кинжал келермесского времени из собрания Днепропетровского Государственного музея // Тез. докл. VIII Междунар. археол. конф. студ. и аспирантов «Проблемы археологии Восточной Европы». — Ростов-на-Дону, 2013. — С. 136—141.
- Шишлина Н.И.* Идентификация сезонных и длительных миграций населения Южнорусских степей и Северного Кавказа в бронзовом веке по данным геохимического анализа // Кавказ как связующее звено между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию А. Миллера). — СПб., 2015. — С. 182—186.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 183 с.
- Khazanov A.* The Eurasian steppe nomads in world military history // *Nomad Aristocrats in a World of Empires.* — Weisbaden, 2013. — P. 187—207.
- Khazanov A.* Pastoral nomadic migrations and conquests // *Expanding webs of exchange and conflict, 500 CE—1500 CE.* — Cambridge, 2015. — P. 359—382.
- Makarewicz C.* Winter is coming: seasonality of ancient pastoral nomadic practices revealed in the carbon ($\delta^{13}\text{C}$) and nitrogen ($\delta^{15}\text{N}$) isotopic record of Xiongnu aprines. — Berlin, Heidelberg, 2015. — 246 s.

А. В. Шелехань

O. V. Shelekhan

КЛИНКОВОЕ ОРУЖИЕ СКИФСКОГО ТИПА НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНО- ЕВРОПЕЙСКОЙ ЛЕСОСТЕПИ

В статье представлено картографический анализ распространения мечей и кинжалов скифского времени в ареале компактного проживания земледельческого населения лесостепной полосы Северного Причерноморья.

На протяжении всего скифского времени погребения с клинковым оружием концентрируются в стратегических пунктах, связанных с сухопутными коммуникациями и производственными центрами. Ареал распространения находок без археологического контекста более обширен. Они также характерны для пограничных незаселенных территорий, степных ландшафтов и пойменных террас. Наиболее ранние экземпляры на Днепровском Правобережье зафиксированы в плотно заселенных районах. Тогда как на Левобережье и Подонье они могут фиксироваться даже ранее, чем памятники оседлости.

Прослеженные особенности свидетельствуют о том, что носителями клинкового оружия в Причерноморской лесостепи были прежде всего кочевники. Исходя из этого, скифские племена играли главенствующую роль во взаимоотношениях с земледельцами.

Ключевые слова: меч, кинжал, скифское время, Лесостепь, пространственный анализ.

BLADE-WEAPON OF THE SCYTHIAN- TYPE IN THE EAST-EUROPEAN FOREST-STEPPE AREA

In the article mapping of the Scythian-time sword and daggers are presented. Finds from the area of the farmer tribes from North-Pontic forest-steppe are analyzed.

Over a Scythian period, burials with blade weapon were concentrated in the strategic points. They were associated with land routes and production centers. Spread of the finds without archaeological context is wider. They are also related with borderlands, wilderness, steppe landscapes and floodplains. The earliest specimens on the right bank of Dnipro were detected in the densely populated regions. In the same time, on the left bank of Dnipro and in the basin of Don they could appear even earlier than settlement structures.

This features suggest that nomads were the main owners of the blade weapon in the Black Sea forest-steppe. Therefore, the Scythian tribes played a dominant role in the relationship with farmers.

Key words: sword, dagger, Scythian time, forest-steppe, cartography.

Одержано 01.04.2016